

G. J. W. Steenhoff, *De wetenschap van het internationaal privaatrecht in Nederland tussen 1862 en 1962. Een internationalistisch perspectief* (Dissertatie Utrecht 1994; Zwolle: W. E. J. Tjeenk Willink, 1994, xxii + 441 blz., f85,-, ISBN 90 271 3920 2).

In dit boek probeert de auteur een aantal perspectieven te bundelen: wetenschapsgeschiedenis, intellectuele biografieën van Nederlandse geleerden, hun plaats in het kader van het juridische specialisme dat per definitie 'internationaal' lijkt. Geen geringe ambitie. Qua opzet sluit de schrijver aan op de bijdrage van R. D. Kollwijn over de 'Geschiedenis van de Nederlandse wetenschap van het internationaal privaatrecht tot 1880' aan het eerste deel (1937) van de *Geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap*. Deze onderneming van de KNAW is nog steeds niet voltooid — men hanteerde destijds in ons land dan ook nog geen vijfjarenplannen in de geesteswetenschappen.

De beginselen waarom het gaat in het internationaal privaatrecht (ipr), zijn het nationaliteitsrecht, het immunitetsrecht en het statutenrecht. De auteur heeft zich op dit laatste geconcentreerd. De Wet houdende Algemene Bepalingen (1829) had voor het personeel statuut van Nederlanders naar de *Nederlandse* wet verwezen en voor het reëel statuut van onroerend goed naar de wet van het land van ligging van zulke goederen. Wat betreft handelingen liet die wet het oud-vaderlandse principe gelden dat deze zouden zijn onderworpen aan de wet van het land waar die handelingen werden verricht (het *locus regit actum*-beginsel). De wet AB vond uiteenlopende interpretaties. C. W. Opzoomer meende in 1848 nog dat een vreemde wet in Nederland uitsluitend mocht worden toegepast op grond van een uitdrukkelijke wetsbepaling. De leer van de grote Duitse jurist en rechtshistoricus F. C. von Savigny bracht hierin op den duur verandering: hij formuleerde in 1849 het beginsel van de volkenrechtelijke rechtsplicht om conflicten in de toepassing van, soms tegenstrijdige, nationale rechtsvoorschriften op te lossen.

Steenhoff bestudeert vooral de Nederlandse doctrine, want wetgeving is er in de loop van zijn eeuw amper geweest, en hij betreft daarbij slechts zijdelings de rechtspraak. Hij begint iets eerder dan waar Kollwijn eindigde, namelijk bij het aantreden van de beroemde T. M. C. Asser als hoogleraar in Amsterdam. Er volgt een vloed van geschriften: redes, dissertaties, handboeken die op de rij af worden besproken. Eén van de lijnen die voor de gewone historicus interessant kan zijn, is het krachtige doorzetten, aan het eind van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw, van nationale belangen — óók op dit terrein: de internationale conferenties te Den Haag waarvoor Asser zich zozeer had ingezet, kwamen niet ver in het maken van afspraken. De Russen hielden er bijvoorbeeld in 1905 nog aan vast dat een huwelijk, in hun ogen, pas geldig kon zijn als het overeenkomstig het kerkelijk recht is gesloten (165). Pas sinds 1950 komt het streven naar internationale codificatie weer op gang. Nadat de nieuwe, door E. M. Meijers ontworpen, regels voor ipr waren gestrand, was het de Hoge Raad die in 1963 een ander perspectief opende voor de rechtsontwikkeling op dit gebied door voortaan cassatie wegens schending van het recht (in plaats van de wet) als leidraad te aanvaarden.

'De geschiedenis van het ipr tussen 1862 en 1962 is in feite de geschiedenis van de wetenschap. Wetgeving is er niet geweest; wel een aantal verdragen, maar die zijn niet speciaal Nederlands' (388). Dat verklaart de aard van dit boek, maar niet de toch wat erg brokkelige structuur ervan. Een beetje pijnlijk is de conclusie dat 'met uitzondering van Jitta en Hijmans, geen van de besproken auteurs een werkelijk oorspronkelijke bijdrage heeft geleverd aan de theorievorming van het ipr' (393). De rechtshistoricus tenslotte betreurt het dat de auteur de relevante wetsontwerpen van vóór 1829 (wet AB) uit verouderde edities citeert (3-4; zie *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798*, 1 (1968) 386-392).

H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Dissertatie Groningen 1992; 's-Gravenhage: Sdu uitgeverij, 1992, 332 blz., f49,- ISBN90 12 08010 X).

De jonge doctor Te Velde schreef een rijk boek. Rijk aan gegevens, opgediept uit dagbladen, tijdschriften en andere contemporaine literatuur en uit verspreide archivalia, die opgeslagen liggen in een vijftiental archieven en bibliotheken. Rijk—voor een dissertatie uitzonderlijk rijk—ook aan beschouwingen en overwegingen van essayistische aard, waarmee de auteur—soms ook vanuit een actuele vraagstelling—greep heeft trachten te krijgen op zijn overvloedige materiaal. Rijk ten slotte aan verrassende thematieken waarmee hij de reeds herhaaldelijk beschreven stromingen van het liberalisme en het nationalisme voor de periode van een halve eeuw ingenieus met elkaar in verband brengt. Ondanks de relatief korte tijdspanne koos Te Velde voor de chronologische lijn: 'Een themagewijze opbouw zou een te statisch beeld hebben opgeleverd' (15). Dat is een bewonderenswaardige opzet, zeker wanneer men bedenkt dat hij de behandelde stof over negen hoofdstukken meende te moeten verdelen. Helemaal geslaagd in die opzet is hij niet. Alleen al de jaartallen van de capita duiden aan dat de lezer op een soort *cakewalk* wordt gezet waarlangs hij, op- en neergaand en voor- en achteruitgaand, uiteindelijk bij 1918 uitkomt. Het heeft de (on)nodige overlappingsen en herhalingen met zich meegebracht. Kennelijk heeft de auteur als een ervaren didacticus geen risico willen lopen dat de lezer niet goed zou kunnen onthouden om welke hoofdlijnen het hem te doen is. Wanneer ik in de hier volgende samenvatting te kort schiet, ligt het dan ook eerder aan mij dan aan hem.

Uitgangspunt van het boek is de grotendeels door Thorbecke geschapen situatie. Liberale intellectuelen en politici gingen uit van de gedachte dat het liberalisme het noodzakelijke ingrediënt vormde van het nationaal besef. Het was 'het geheim van Thorbecke' dat hij de aanwezigheid van dit nationale gemeenschapsgevoel, waardoor conflicten telkens in een liberaal getinte harmonie op te lossen zouden zijn, zonder meer aannam. Nationale cultuur, eendracht en kracht waren voor aanhangers van het liberalisme een met groot optimisme veronderstelde vanzelfsprekendheid. Aan dit 'geheim'—zou 'illusie' niet een betere term zijn geweest?—begon rond 1870 een einde te komen. Liberalen, zelf in toenemende mate aan een tot aan het interbellum voortdurend desintegratieproces onderworpen, zagen ook de samenhang van de natie in gevaar komen. Zij trachtten de nationale desintegratie te keren met een door de elite voor te houden en voor te leven ethiek van plichtsbefef, weerbaarheid en wilskracht. Onder toenemend pessimisme zagen zij in dat mens en maatschappij niet zonder dwang en strijd (de staatsschool van Kappey ne van de Coppello, engagement met de eerste Boerenoorlog, ijver voor de dienstplicht) tot de liberale rede zouden kunnen worden gebracht. Het eens zo op individuele vrijheid gerichte liberalisme werd moralistischer en strijdbaar. Door de ontwikkelingen gedwongen verschoof vervolgens binnen het liberalisme het accent van defensief gearde pogingen tot nationale volksverheffing naar inzet voor een brede nationale gemeenschap, waaraan ook de confessionelen deel konden hebben. Bij de cultivering van dit nationalisme, dat minder exclusief liberaal—als men wil 'neutraler'—van aard was, ging koninginnedag een belangrijke rol spelen. Tijdens de tweede Boerenoorlog beleefde het nationalisme een euforisch hoogtepunt. Daarmee werd tevens de overwinning op het liberale pessimisme zichtbaar. In de twintigste eeuw zouden in het bijzonder de vooruitstrevende liberalen de steeds democratischer en pluriformer wordende maatschappij in nationaal vertrouwen aanvaarden. Dat vereiste zorg voor een niet-exclusief-liberale gemeenschapsmoraal van de 'grootste gemene deler'. In dit kader wijdt Te Velde aandacht aan de ANWB, de Tucht-Unie, het Algemeen Nederlandsch Verbond en de padvinderij. Opvallend is de nadruk die hij legt op de ook dan nog weer bij liberalen van allerlei schakering blijvende behoefte aan een sterke publieke moraal. Daarin